

References

1. **Ghalushka, R. A.** Kharjkovskomu medycynskomu obshhestvu – 150 let / R. A. Ghalushka, Y. Ju. Kuchma, L. Y. Ghlazunova, T. V. Mojseenko // Annals of Mechnikov Institute – 2011. – # 3. – S. 50–55 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/AMI/2011_3/11grahmo.pdf.
2. Kharjkovskoe medycynskoe obshhestvo / Pod red. prof. N. Y. Khvysjuka, prof. S. D. Shevchenko. – Kh. : Novoe slovo, 2011. – 424 s.
3. Otchet o dejatel'nosti Rossyjskogho obshhestva Krasnogho Kresta vo vremja russko-japonskoj vojny. Tom. I. – SPb : Tipografiya Ghlavnogho Upravleniya Udelov, 1911. – 922 s., XVI.
4. Otchet o dejatel'nosti Rossyjskogho obshhestva Krasnogho Kresta vo vremja russko-japonskoj vojny. Tom II. – SPb : Tipografiya Ghlavnogho Upravleniya Udelov, 1911. – 961 s., XXII.
5. **Robak, I. Ju.** Orghanizacija okhorony zdorov'ja v Kharkovi za impersjkoji doby (pochatok XVIII st. – 1916 r.) / I. Ju. Robak. – Kharkiv : KhDMU, 2007. – 346 s., 24 s. il.
6. Zasedanye medycynskogho obshhestva // Juzhnyj kraj. – 1904. – 22 marta.
Надійшла до редакції 07.05.2018

УДК 38.01.09+378.09

DOI: <https://doi.org/10.15421/261806>

В. С. Савчук

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ГЕОЛОГИ ЄФІМОВИ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ ТА ВИЩОЇ ОСВІТИ

Розглянуто життєвий шлях та діяльність вітчизняних вчених І. М. та А. Ф. Єфімових. Визначено основні віхи їх життєвого шляху. З'ясовано здобутки І. М. Єфімова у справі організації вищої освіти у Дніпропетровську, його роль у розбудові діяльності Дніпропетровського державного університету та Інституту геології при ньому у 1930-ті рр. Визначено основні напрями наукової діяльності та здобутки за цими напрямками подружжя вчених-геологів Єфімових. Проаналізовано чинники, які викликали арешт І. М. та А. Ф. Єфімових, та репресії проти них, що стали наслідком арешту. З'ясовано долі цих вчених та наведено уточнені дані про їх життя і діяльність.

Ключові слова: І. М. Єфімов, А. Ф. Єфімова, вища освіта, геологія, ректор, наукова й освітня діяльність, 1930-ті рр., репресії.

The life path and activity of domestic scientists I. M. and A. F. Efimov are considered. The main milestones of their life path have been determined. The achievements of IM Efimov in the organization of higher education in Dnepropetrovsk, its role in the development of the activities of the Dnepropetrovsk State University and the Institute of Geology with him in the 1930s are clarified. The main directions of scientific activity and achievements of the family of geologists of the Efimovs are determined. Factors are analyzed, which caused the arrest of I. N. and A. F. Efimov and repression against them, as a consequence of the arrest. The fate of these scientists have been determined. Data on their lives and activities are clarified.

Key words: I. N. Efimov, A. F. Efimova, higher education. Geology, rector, scientific and educational activities, 1930's, repression.

Рассмотрены жизненный путь и деятельность отечественных ученых И. М. и А. Ф. Ефимовых. Определены основные вехи их жизненного пути. Выяснены достижения И. М. Ефимова в деле организации высшего образования в Днепропетровске, его роль в развитии деятельности Днепропетровского государственного университета и Института геологии при нем в 1930-е гг. Определены основные направления научной деятельности и достижения семьи ученых-геологов Ефимовых. Проанализированы факторы, вызвавшие арест И. Н. и А. Ф. Ефимовых и репрессии против них, как следствие ареста. Выяснены судьбы этих ученых. Уточнены данные об их жизни и деятельности.

Ключевые слова: И. Н. Ефимов, А. Ф. Ефимова, высшее образование, геология, ректор, научная и образовательная деятельность, 1930-е гг., репрессии.

В історії вітчизняної науки й освіти ще й досі залишається достатньо багато «білих плям» стосовно життєвого шляху та внеску достатньо відомих у свій час науковців та діячів вищої освіти, які були репресовані у 1930-ті рр. Актуальність цієї теми не знижується, оскільки розкриття її є, безперечно, значимим як з точки зору повернення з небуття імен жертв сталінського режиму, так і з точки зору з'ясування тих здобутків, які вносили ці фахівці в суперечливий розвиток радянської держави.

Відомо, що репресії торкнулися усіх верств радянського суспільства, в тому числі й фахівців усіх напрямів науки і техніки. Стосується це й геологічної галузі [12]. Зокрема, до останнього часу знакова в історії науки й освіти України постать І. М. Єфімова була майже невідома. У

зазначеній книзі, на жаль, відсутня повна інформація про подружжя Єфімових – геологів з Дніпропетровська. Навіть його ім'я та по батькові подаються інколи невірно (як «Іван Николаевич»), зокрема у відомому виданні «Репрессированные геологи, СПб., 1999». А про А. Ф. Єфімову повідомляється, що доля її невідома.

Але обидва вони – Іван Микитович Єфімов та Анастасія Федорівна Єфімова мають всі підстави того, щоб їх життєвий шлях та здобутки на ньому були донесені до суспільства, оскільки вони були достатньо значимими і залишили позитивний відбиток і в розвитку вищої освіти в Україні, і в розвитку геологічної науки.

За часів незалежності України з'явилося декілька публікацій та інформаційних повідомлень у різних джерелах [2; 5; 9; 10]. Тим не менш ця інформація є далеко не повною, що й визначило мету даного дослідження як найточніше й детальніше висвітлити життєвий шлях та здобутки вітчизняних геологів – подружжя Єфімових.

Джерельною базою дослідження слугували архівні джерела (як опубліковані, так і неопубліковані), періодична преса та історіографічні джерела, виявлені в процесі дослідження [1–3; 5; 8–13]. Була використана також спеціальна література геологічного профілю, яка дозволила більш чітко визначити внесок подружжя в геологічну справу [4; 6; 7].

Для Дніпровського національного університету постать І. М. Єфімова є знаковою й тому, що він був одним з його ректорів у суворі 1930-ті рр. Він, на той час відомий вже вчений-геолог, директор науково-дослідного інституту геології при Дніпропетровському державному університеті, змінив на цій посаді у 1936 р. заарештованого тодішнього ректора З. Л. Морозова.

Як за соціальним походженням (із робітників), так і за своєю попередньою діяльністю І. М. Єфімов, за тих часів, не викликав будь-яких сумнівів при призначенні на посаду ректора Дніпропетровського держуніверситету.

Народився в робітничій сім'ї в жовтні 1898 р. на Донбасі. Місце народження – Рутченківський рудник. Свою трудову діяльність розпочав розсильним при шахтній конторі (до 1915 р.).

До 1917 р. навчався у Лисичанському штейгерському училищі (школі). У 1919–1922 рр. обіймав різні громадські, політичні й професійні посади. Працював на Рутченківських і Білокалітвенських копальнях, виконуючи обов'язки завідуючого шахтами. У 1921–1922 рр. працював у Рутченківській раді робочих депутатів та головою ревізійної комісії Рутченківського кооперативу, був секретарем Рутченківського рудничного комітету (1921–1922) [13, арк. 1]. У царській армії не служив. А от до лав Червоної армії прийшов у 1920 р. за партійною мобілізацією. Член партії більшовиків з 1921 р.

Після повернення з армії Іван Єфімов працював за фахом, отриманим у штейгерській школі в різних регіонах країни. Спочатку колектором Романіжського району Бакинської нафтової промисловості (1925), потім колектором Північної геологорозвідувальної партії Донвугілля (1926). Надалі вже перебував на посаді геолога тієї ж геологорозвідувальної партії. Кар'єра молодого геолога набирала обертів й у 1928 р. він був вже помічником завідувача Східної геологорозвідувальної партії Донвугілля [13, арк. 2]

І. М. Єфімов був з того пласта робітничої молоді, який надалі став підґрунтям «нової соціалістичної» інтелігенції (як тоді її називали), яка повинна була прийти на зміну так званій «старій буржуазній». Але це був не просто «висуванець» 1920-х років, а представник тієї робітничої та селянської молоді, яка не прикривалась соціальним походженням, а настирливо оволодівала знаннями в обраній нею галузі.

У 1928 р. здібного хлопця, який вже мав середню професійну освіту, і добре себе на ній виявив, рекомендували до продовження навчання в інституті. Юнак обрав Дніпропетровський гірничий інститут і став його студентом. Навчаючись на геолого-розвідувальному відділі гірничо-геолого-розвідувального факультету у відомих геологів – професорів Й. І. Танатара, Л. Л. Іванова, П. Г. Рубіна, М. Терпигорева та інших, – він отримав ґрунтовну фахову освіту й успішно захистив диплом на тему: «Геологія південного крила Дуванської котловини Сорокинського району Донецького басейну. Розвідка Дуванської котловини з метою оцінки».

Навчаючись в інституті І. М. Єфімов продовжував активну участь у громадській роботі. Був груповодом гуртка заводу «Спартак» у Дніпропетровську. Займався науковими дослідженнями. Працював у інститутському геолого-мінералогічному гуртку. Є цікаве свідчення про те, що під час виробничої практики (студентські роки) він збирав зразки мінералів, написав працю про походження нафти і її розповсюдження у Каспійському і Чорноморському районах, починаючи з її виникнення: «Ця робота була навчальним посібником (для студентів головним чином гірничого інституту, де читав курс корисних копалин) – перші роки викла-

дацької роботи Єфімова у Гірничому інституті» [11, с. 84.]. Він навіть здав її до друку, але подальші події перешкодили цій публікації.

Після закінчення інституту він стає аспірантом М. Й. Лебедева, як і його дружина – Анастасія Федорівна Єфімова, яка закінчила у 1927 р. Дніпропетровський Інститут народної освіти – правонаступник Катеринославського (Дніпропетровського) університету, й надалі працювала у ньому. Працював до 1932 р. на кафедрі історичної геології і палеонтології геолого-розвідувального факультету Дніпропетровського гірничого інституту.

У зв'язку з перебудовою організаційної структури наукових досліджень в Україні у 1930 р. науково-дослідна кафедра геології, заснована у 1922 р. за ініціативи М. Й. Лебедева, була перетворена на Дніпропетровський філіал Українського науково-дослідного геологічного інституту Наркомпросу УСРР. У 1931 р. інститут був підпорядкований АН УСРР. Після поновлення університетської системи в Україні (1933) цей філіал продовжив свою діяльність вже як науково-дослідний інститут геології Дніпропетровського державного університету (НДІ геології ДНУ). Посприяло цьому й створення в Дніпропетровському держуніверситеті геолого-географічного факультету.

Подружжя Єфімових продовжило свою роботу саме в цьому інституті. А. Ф. Єфімова працювала й доцентом кафедри геології і палеонтології ДДУ., а її чоловік – І. М. Єфімов очолив у 1932 р. Науково-дослідний інститут геології, який у 1933 перейшов у підпорядкування університету. З 1933 р. – професор Дніпропетровського держуніверситету.

Співробітники зазначали його високий науковий рівень та хорошу навчальну роботу: «При советской власти вырос в крупного ученого в области исторической геологии.... Как ученый Ефимов имел свои печатные труды. Был видным ученым в области исторической геологии на Украине. Имел ученое звание профессор. Лекции читал доходчиво, на высоком научном уровне, был требовательным, поэтому среди студенческой молодежи пользовался высоким авторитетом... Это был скромный человек, без заносчивости» [11, с. 86].

На посаді директора НДІ геології Дніпропетровського держуніверситету він надзвичайно багато зробив для його розвитку. Відомо, що він листувався з В. Молотовим, який підтримував його діяльність.

Наукові дослідження І. М. Єфімова торкалися різних питань, зокрема проблеми використання вапняків Донецького басейну в металургійній промисловості. У своїх працях він розглядав й економічну ефективність видобутку донецького вапняку. До основних напрямів його наукової діяльності можна віднести також питання техніки проходки свердловин, походження корисних копалин, застосування вибуху в геології тощо. Розробляв й теоретичні питання історичної геології й палеонтології, вивчаючи зміни фаціальних умов простягання покрівлі пластів кам'яного вугілля Донецького басейну та розподіл в них органічних залишків. Результати останніх із зазначених досліджень були надруковані в «Докладах АН СРСР» [4]. Друкувався і в таких відомих періодичних виданнях, як «Сталь», «Горный журнал» й в інших фахових часописах. Багато сил віддавав розвитку геолого-географічного факультету, був певний час його деканом.

Високий науковий авторитет, вміння налагоджувати доброзичливі стосунки зі співробітниками, активна навчальна й організаційна діяльність, бездоганна репутація були тими чинниками, які сприяли тому, що у 1936 р. він змінює на посаді ректора Дніпропетровського університету З. Л. Морозова.

На цій посаді, за свідченнями викладачів університету, «Іван Микитович докладав немало зусиль для того, щоб цей вуз піднявся до належного рівня, дбав про вдосконалення навчального процесу, розгортання перспективних наукових досліджень, будівництво учбових корпусів і гуртожитків» [2, с. 226].

За часів ректорства І. М. Єфімова НК освіти УРСР у 1936 році ухвалило рішення про будівництво університетського містечка. Уже 1937 року планувалося спорудити: навчальний корпус об'ємом 40 000 м³, нову бібліотеку і гуртожиток [8]. Було створено комісію сприяння будівництву університету, до якої увійшов і ректор університету І. М. Єфімов.

Рішення про будівництво університетського містечка було ухвалено Наркомосвіти УРСР у 1936 р. За часів ректорства І. М. Єфімова нарешті розпочалося й освоєння грошей, виділених ще за часів ректорства М. Б. Комаровського (1934), для надбудови будинку одного з корпусів держуніверситету – колишнього Реального училища. Зокрема, архітектурна майстерня № 1 Управління проектування та розвитку м. Дніпропетровська на початку 1936 р. розпочала розробляти робочі креслення проекту надбудови.

Підлеглі Івана Микитовича також цінили його як «доступну, чуйну людину, м'яку за характером, але вимогливу і відповідальну. Любили свого ректора і студенти, особливо геологи, яким імпонували його знання, інтелект, інтелігентність» [Быкова, с. 226].

Але пошук «ворогів народу» в 1930-ті роки став перманентним процесом, який не оминув й університет. Спочатку «вичищали» «троцькістів», потім «націоналістів», «меншовиків». А далі надійшла черга і до «правих», зокрема до «бухаринців», до яких приписали й І. М. Єфімова.

9 червня 1937 р. його було заарештовано за обвинуваченням у приналежності до «контрреволюційної організації правих». 14 червня того самого року постановою бюро Жовтневого райкому КП(б)У його як «ворога партії, учасника контрреволюційного угруповання» було виключено з партії [11, с. 83]. 22 липня 1937 р. його вивели зі складу комітету сприяння будівництву держуніверситету. Два місяці психологічного і фізичного тиску зробили свою справу. Іван Микитович почав давати «додаткові показання» за сценарієм слідчих. Тож вирок був вбивчим. У ньому зазначалося, що «Єфімов Іван є активним учасником антирадянської терористичної організації «правих», в яку він був завербований у 1934 році.... Крім того, Єфімов брав діяльну участь в організації боротьби терористичної групи для здійснення терористичної акції над Наркомом внутрішніх справ Єжовим. Таким чином, доведена провина Єфімова у скоєнні злочинів, ст. ст. 54-8 і 54-11 КК УРСР» [11, с. 85]. Причому йому було приписано організацію і відправлення до Москви з цією метою групи «терористів», в яку входили як студенти, так і викладачі університету, і які з різних причин на той час перебували у Москві.

Як результат абсолютно абсурдних звинувачень Івана Микитовича Єфімова виїзна сесія Воєнної колегії Верховного суду СРСР 15 вересня 1937 р. засудила І. М. Єфімова до вищої міри покарання і вже наступного дня його було розстріляно.

Його дружина Єфімова Анастасія Федорівна народилася 12 грудня 1898 р. в с. Орлик, нині Белгородська область Російської Федерації. Закінчила Дніпропетровський гірничий інститут у 1927 р. й надалі працювала в Інституті геології при ДДУ та у самому університеті. Доцент кафедри геології і геоморфології [5].

Вона також зазнала репресій за звинуваченням «у недонесенні про достовірно відоме скоєння злочину» її чоловіком. Вона була засуджена на вісім років каторжної праці на Далекому Сході [11, с. 93]. На 10 років вона була розлучена з

дівчатами – семирічною донькою та трирічним сином, які, на щастя, знайшли притулок у її тітки. За рік до звільнення (1944) А. Ф. Єфімова, як знаний фахівець в галузі палеонтології, була залучена до роботи у Геолого-розвідувальному управлінні Дальбуду (м. Магадан). Там вона заснувала палеонтологічну лабораторію. Її внесок у пізнання геологічної будови Охотсько-Колимського краю був вагомим [3]. Крім наукових досліджень, вона з 1948 р. викладала у навчальному комбінаті та технікумі, а з 1957 р. готувала фахівців-палеонтологів для Центральної комплексної геологічної експедиції. До Ленінграда повернулася у 1970 р. Серед її наукових досліджень цього періоду – визначення решток фауни та флори від ордовіка до неогена. В історії геології вона залишилась як відомий палеонтолог, яка зробила значний внесок у вивчення фауни і флори мезозоя Північного сходу Радянського Союзу [1; 3], розпочавши свої дослідження у статусі репресованої особи, засланої на Колиму. Її наукова діяльність відображена в «Матеріалах по геологии и полезным ископаемым Северо-Востока СССР» (вып. 3–19, 1948–1966), на території якого здійснила низку нових палеонтологічних знахідок і стратиграфічних відкриттів, та в кількох колективних монографіях. Її ім'я також увіковічене в назвах декількох голубоногих моллюсків.

Вона завжди вірила у невинуватість і свою, і свого чоловіка – Івана Микитовича Єфімова. Стверджувала це на допитах і після звільнення з таборів. І нарешті дочекалася. У 1957 р. справу І. М. Єфімова було переглянуто і вирок за відсутністю складу злочину 26 липня цього самого року було скасовано. Знято було судимість й з А. Ф. Єфімової, яку не зламали сталінські табори.

І. М. Єфімов загинув на злеті своїх творчих пошуків у науці та в організації діяльності Дніпропетровського державного університету не запламувавши ані своє життя, ані Дніпропетровський державний університет, до розвитку якого він доклав немало зусиль. А. Ф. Єфімова пережила свого чоловіка. І хоча особисте життя її було зламане, знайшла в собі сили стати відомим вченим-палеонтологом.

Бібліографічні посилання

1. Атлас триасовой фауны и флоры Северо-Востока СССР / Ю. М. Бычкова, А. С. Дагис, А. Ф. Ефимова, И. В. Полуботко. – М. : Недра, 1976. – 267 с.
2. **Бикова, Н.** Справа ректора / Н. Бикова // Відроджена пам'ять. – Д., Вид-во «Моноліт», 1999. – С. 226.
3. **Бычков, Ю. М.** А. Ф. Ефимова – выдающийся дальстроевский палеонтолог / Ю. М. Бычков // Вторые Диковские чтения : Матер. науч.-практ. конф., посвящ. 70-летию Дальстроя. Магадан, 2002.
4. **Ефимов, И. Н.** Распределение органических остатков в кровле пластов каменных углей Донецкого бассейна / И. Н. Ефимов // ДАН СССР. – 1934. – Т. II. – № 6.
5. **Єлінов, І. М.** ЄФІМОВ І. М. / І. М. Єлінов, Д. Є. Макаренко // Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=20192
6. **Ефимова, А. Ф.** Верхнемеловая флора бассейна реки Амгуэмы / А. Ф. Ефимова // Материалы по геологии и полезным ископаемым Северо-Востока СССР. – 1966. – Вып. 19. – С. 172–188.
7. **Єфімова, А. Ф.** Замітка про деяких представників Crinoidea з кам'яновугільних покладів СРСР/ А. Ф. Ефимова // Наук. зап. Дніпроп. філіалу Геол. ін-ту. – Х.; Дн., 1932.
8. Зоря. – 1936. – 5 грудня.

9. **Іванов, Ю. Ю.** ЄФІМОВА Анастасія Федорівна / Ю. Ю. Іванов, Д. Є. Макаренко // Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=20204
10. **Макаренко, Д. Є.** Голгофа українських геологів / Д. Є. Макаренко; Національна академія наук України, Інститут геологічних наук. – К. : Логос, 2007. – 186 с.
11. Повернення з небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. – Дніпропетровськ, 1995. – 106 с.
12. Репрессированные геологи. Биографические материалы / гл. ред. В. П. Орлов; ред. А. И. Еремеев и др. – М.-СПб., 1995. – 210 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 2510.

References

1. Atlas triasovoi fauny i flory Severo-Vostoka SSSR / Iu. M. Bychkova, A. S. Dagens, A. F. Efimova I. V. Polubotko. – М. : Nedra, 1976. – 267 s.
2. **Bykova N.** Sprava rektora / N. Bykova // Vidrodzhena pam'jatj. – D., Vyd-vo «Monolit», 1999. – S. 226.
3. **Bychkov Iu. M.** A. F. Efimova – vydaiushchiisia dalstroevskii paleontolog / Iu. Bychkov // Vtorye Dikovskie chteniia : Mater. nauch.-prakt. konf., posviashch. 70-letiiu Dalstroia. Magadan, 2002.
4. **Efimov I. N.** Raspredelenie organicheskikh ostatkov v krovle plastov kamennykh uglei Donetckogo basseina / I. N. Efimov // DAN SSSR. – 1934. – Т. II. – № 6.
5. **Jelinov I. M.** JEFYMOV I. M. / I. M. Jelinov, D. Je. Makarenko // Encyklopedija suchasnoji Ukrainy [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=20192
6. **Efimova A. F.** Verkhnelovaia flora basseina reki Amguemy / A. F. Efimova // Materialy po geologii i poleznym iskopaemym Severo-Vostoka SSSR. – 1966. – Vyp. 19. – S. 172–188.
7. **Jefymova A. F.** Zamitka pro dejakykh predstavnykiv Crinoidea z kam'janovughilnykh pokladiv SRSR / A. F. Efimova // Nauk. zap. Dniprop. filialu Gheol. in-tu. – Kh.; Dn., 1932.
8. Zoria. – 1936. – 5 grudnia.
9. **Ivanov Ju. Ju.** JEFYMOVA Anastasija Fedorivna / Ju. Ju. Ivanov, D. Je. Makarenko // Encyklopedija suchasnoji Ukrainy [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: esu.com.ua/search_articles.php?id=20204
10. **Makarenko D. Je.** Gholghofa ukrajinsjkykh gheologhiv / D. Je. Makarenko; Nacionaljna akademija nauk Ukrainy, Instytut gheologhichnykh nauk. – К. : Loghos, 2007. – 186 s.
11. Povernennja z nebuttja. Dokumenty i materialy pro zhertyv stalinsjkogho svavillja u Dnipropetrovsjkomu universyteti. – Dnipropetrovsjk, 1995. – 106 s.
12. Repressirovannye geologi. Biograficheskie materialy / gl. red. V. P. Orlov; red. A. I. Eremeev i dr. – М.-SPb., 1995. – 210 s.
13. Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady ta upravlinnja Ukrainy. – F.166. – Op. 12. – Spr. 2510.

Надійшла до редколегії 12.05.2018